
УДК 821.161.2'06.09 (082) Багряний

Тетяна Коць

Інститут української мови НАН України, м. Київ

«Я ВЕРНУСЬ ДО СВОЄЇ ВІТЧИЗНИ З МІЛЬЙОНАМИ СВОЇХ БРАТІВ І СЕСТЕР...»

**Мовний всесвіт Івана Багряного. — 3б. наук.
праць, присвячений 110-річчю з дня народження
Івана Багряного / упоряд. С. Козак. — К.: Українська
видавнича спілка ім. Івана Багряного, 2016. — 364 с.**

Історія літературної мови — це історія мовних особистостей. Щоб оцінити внесок письменника в розвиток літературного стандарту, потрібен час, який відбирає і зберігає все вагоме, знакове, цінне, естетичне і залишає позаду одноденне, непримітне, неприйнятне. Літературна спадщина митців, які були вимушені жити і творити за межами України, проходить випробування не лише в часі, а й у просторі, знаходить своє загублене в історичних реаліях місце, розкриваючи невідомий для багатьох поколінь зміст промовленого і записаного у вічності слова.

Творча спадщина Івана Багряного (очевидця жажливих доленосних подій української історії) — це не лише самотня сторінка історії літературної мови, а й джерело вивчення мовної свідомості українського суспільства початку ХХ ст. Письменник, перебуваючи поза межами України, через рефлексію над мовою мав можливість вільно висловити думку мільйонів українців, синхронно представити всьому світові оцінку явищам неприйнятної для більшої частини суспільства комуністичної ідеології.

Мовотворчість Івана Багряного репрезентувала кардинально протилежну аксіологію реалій, які на той час в Україні висвітлювалися в періодичних виданнях лише з

© Т.А. КОЦЬ, 2017

позицій влади. Вияв мовної свідомості і її етнокультурна специфіка в творах письменника позначені і позицією автора (суб'єкта), який обробляє сприйняту інформацію і висловлює знання про життя рідної України засобами рідної національної мови, і культурними, соціально-політичними умовами, в яких він формувався як мовна особистість.

Іван Багряний повернувся до України в своїх творах, які вже стали новою сторінкою української літератури і відкрили українцям правду про трагічні сторінки історії. Митець упродовж усього життя боровся за державність України, боровся з тоталітарною владою, комуністичним режимом своєю єдиною зброєю, яку він забрав із собою в далекі світи — словом. Наш обов'язок — випрацювати наукову рецепцію цього слова, донести її до сучасників і передати наступним поколінням у літературознавчих і мовознавчих дослідженнях.

Нові грані мови письменника через 110 років з дня його народження розкриває збірка мовознавчих праць «Мовний всесвіт Івана Багряного», яка побачила світ в однойменній видавничій спілці. Завдяки С.Б. Козакові — відомому досліднику української діаспори, зібрано, впорядковано і опубліковано значну частину наукового доробку мовознавців про лексику, фразеологію, стилістичну та синтаксичну організації художніх прозових, поетичних, публіцистичних творів знакової особистості української культури. Такий формат видання дає змогу підсумувати здобутки і водночас актуалізувати важливі, але ще невисвітлені проблеми сучасної лінгвістики в дослідженні мовотворчості Івана Багряного. На цьому наголошує автор передмови П.Ю. Гриценко. «Входження текстів І. Багряного, як і інших класиків української літератури зарубіжжя, — зазначає дослідник — має безпосередній вплив не лише на розвиток словесності — систему прийомів і засобів художнього відтворення життя, а й на динаміку української мови, її формальну структуру, виражальні можливості» (П.Ю. Гриценко «Від смальтинок до цілості ідіолекту Івана Багряного», с. 9–10). У книжці вміщено розвідки мовознавців про лексику, фразеологію, стилістичну та синтаксичну організації художніх прозових, поетичних, публіцистичних творів Івана Багряного.

Досліджуючи мовотворчість письменників, лінгвісти традиційно звертають увагу на їхній словник. Для мовної особистості слово — це своєрідний орієнтир, за допомогою якого на різних рівнях усвідомлення актуалізується певна частина її попереднього (вербального і невербального) досвіду. Автори статей показують, що цей ракурс Івана Багряного варіюється, змінюючи оцінку виразності висвітлювання множинних об'єктів, якостей, ознак, зв'язків, переживань, фактично — найрізноманітніших багатоступеневих, пов'язаних зі словом знань.

Покажемо для мовотворчості письменника в контексті української літературної мови 40–50-х років ХХ ст. є вживання біблійної лексики, яка є основою художнього зображення епохи, елементом культурної пам'яті і мовної свідомості українців початку ХХ ст. Стилістичні функції сакральної лексики, яка акумулює і релігійні уявлення, і народне світовідчуття,

висвітлюють розвідки Н.М. Сологуб, М.І. Філон, А.А. Ковтун, І.М. Дишлок. Кожне сакральне слово набуває в контексті нового індивідуально-авторського звучання, обростає новими значеннями, які посилюють переважно негативнооцінні акценти в описах реалій тоталітарної доби. Дослідники наголошують на характерних для мови Івана Багряного змістових контрастах життя на волі, пов'язаного зі спогадами про дитинство, і жахів сталінського режиму. Лексеми *Бог*, *Божя мати* мають різні конотації в описах двох ціннісно протилежних історичних періодів, напр.: *В щастя вони вірять, як у долю, як у Бога, і ніщо тую віру не може похитнути; Ім'я ж тому «Антихристіві» — підлий рабський страх, що на виправдання власної нікчемності вигадав всемогучого чорного бога* (А.А. Ковтун, с. 335–336).

Дослідники слушно наголошують на важливості вивчення мови публіцистики, яка відчутно позначалася на художньому мовомисленні Івана Багряного. Саме публіцистичні вислови надавали оцінності, експресивності, переважно негативнооцінної конотації, категоричності в описах трагічних реалій української історії і були для митця засобом розширення традиційно усталеної в художній літературі емоційної парадигми висловлювання. Виразна аксіологія пронизує навіть побутову лексику, семантика якої розкривається в лексичній сполучуваності, пор.: *куховари з московської кухні, політична каша, російсько-український двомовний вінегрет, заокеанський кисіль* (О.Є. Клещова, с. 342–346). Значна частина публіцистичної лексики, яка активно функціонувала в мові на початку ХІХ ст. і згодом була вилучена з вжитку в межах України, продовжувала жити в творах Івана Багряного і разом з ними поверталася в мову ЗМІ в 90-х роках ХХ ст. Це насамперед виразно експресивні слова, що називали реалії і явища, пов'язані зі знищенням національної ідеї, пор.: *Уся його Вітчизна ось так — на колесах, розчавлена, розшматована, знеосіблена* (Тигролови); *Сучасна молодь не зупиняється на констатації екзистенціальної проблематики, не перетворюються на пасивних сподядальників нівеляції самооцінної особистості в зародку, що активно відбувалося в процесі формування знеосібленого суспільства* (Культура і життя, 27.04.1995). Прочитання творів Івана Багряного вплинуло також на активізацію у мові ЗМІ забутих словотвірних моделей. Дослідники звертають увагу на вживання в мові письменника апелятивних назв *змагун*, *літун* (Г.Д. Панчук, с. 44), які також увійшли в словник мови ЗМІ у 90-ті роки ХХ ст., напр.: *Колись були змагунами, а тепер стали болільниками* (заголовок до статті про спортивні змагання) (Вечірній Київ, 15.09.1997). Експліцитну оцінну функцію в мові письменника виконували синонімічні ряди, наповнені загально-вживаною, діалектною, архаїчною, індивідуально-авторською лексикою, частина якої знову входить у вжиток і отримує шанс на нове життя. Вплив мовотворчості Івана Багряного на процеси «демократизації» літературної мови кінця ХХ ст. потребують ще ґрунтовного висвітлення в лінгвістичній літературі.

У пропонованому збірнику різнопланово досліджено вживання митцем онімів: топонімів, антропонімів, хрононімів тощо, за якими можна

чітко визначити часові, просторові й аксіологічні параметри художніх текстів. Автори зазначають, що топоніми в художніх поетичних і в прозових творах — це не лише засоби локалізації місця дії, а й стилістичні маркери авторської концепції, авторського стилю. Важливою для розуміння їхнього символічного змісту є лексична сполучуваність, яка розкриває асоціативний зв'язок між історичним минулим і сучасністю письменника (Е.В. Боева, с. 26–28). Показова для ідіостилю Івана Багряного, вже традиційна в літературі нового періоду, сатирична експресія антропонімічних рядів, що контекстуально поглиблює масштабність і трагічність українських реалій початку ХХ ст.: *У нас був Шуберт, Данте й Галілей, був Рафаель... Тому й батіг у нас із дроту, а не з шкури, що спеціально для людей* (поема «Батіг»).

Наскрізна думка всіх творів — важливість збереження кожною людиною свого імені, яке утримує зв'язок з родом і свідчить про неперервний зв'язок багатьох поколінь, зокрема цю позицію автора розкривають експліцитно негативнооцінні мовні засоби у романі «Тигролови». У творі є розповідь про удегейця, представника автохтонного населення Приморського і Хабаровського країв: *Інокентій Петрович, «хазяїн Яурина». Яке було його справжнє прізвище, — ніхто не знав. Він символ наївного племені дітей природи, що уже, як малі діти, від усіх благ чужої колонізації. Патріарх, жрець, і носій традицій та національної гордості свого племені. Єдине на що він ще спроможний, — це забитися в недосяжні хащі і там сконати з чужим іменем, як з тавром* (Л.П. Зеленко, с. 165). Дослідники слушно наголошують, що в творах письменника всі «імена говорять» до українців як нації, яка не має права забути свою історію (Г.Д. Панчук, Н.М. Журавльова).

Дослідження семантикону мовної особистості Івана Багряного доповнюють розвідки Г. Хомут, Ю. Маркітантова про стилістичні функції цілісних і трансформованих фразеологізмів як елементів народної мовної свідомості: *носом землю рити; Бог не без милості, козак не без щастя; беріг і не вберіг, пильнував, як ока — і марно* (с. 124–125). Контекстуальне вживання авторських видозмінених фразеологізмів — це ще один штрих до виявлення диференційних ознак ідіолекту письменника.

Різновекторні когнітивні, змістові, семантичні зв'язки в авторському задумі митця простежено в статтях, присвячених концептам «Україна», «душа», «життя» тощо. В.С. Калашник зауважує, що образ України пронизує всю творчість Івана Багряного і розкриває незнані для українського суспільства кінця ХХ ст. ціннісні орієнтири національного буття (с. 195–196). Україна 30-50-х років ХХ ст. в свідомості митця має різні просторові виміри: *«та Україна»* (Батьківщина) і *«друга, нова Україна»* (Зелений клин), пор.: *Немає вже того тихого краю, України тієї ясної, сонячної* (Тигролови); *Це була наша друга Україна, нова Україна, але щасливіша* (Тигролови). Батьківщина для автора романів — це різні, але однаково рідні українські діалекти, які об'єднує одна національна мова: *«Вагон говорив усіма діалектами його — Григорієвої — мови: полтавським,*

херсонським, чернігівським, одеським, кубанським, харківським, подільським... Основний контингент його пасажирів — Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах. Екстериторіальна Україна. Україна «без стерня і без вітрил» (Л.П. Зеленко, с. 168—169). Батьківщина та її символи, втілені в мовно-естетичні знаки, завжди викликають відчуття тих вічних цінностей, які не може зруйнувати навіть війна, пор.: *Було сонячно й тихо, й зрештою весело, бо яскраво-синє небо й яскраво жовті лани, денне-де завітчані червоним маком, нагадували про безмежну їхню, сонячну Батьківщину, про чудесну романтику степову, вичитану з Кащенка, про красу і велич змагання за людське щастя* (Людина біжить над прірвою). Протиставлення *Вітчизни* (України) і «*родіни*» (СРСР) виразно експресивно реалізовано в публіцистичних творах, напр.: *Для нас слово «Вітчизна» також наповнене святим змістом і, може, більшим, як для будь-кого іншого. Але не сталінська «родіна». Мені моя Вітчизна сниться щоночі...; Ми воліємо вмерти тут, на чужині, але не вертатись на ту «родіну»... Це слово чуже, з таким незрівняним цинізмом нав'язуване нам радянською пропагандою* (О.К. Коновал, с. 357);

Мовна свідомість митця, як показують автори статей, утримувала зв'язок з духовністю народу, з вірою в духовну суть людини. Тому концепт «душа» — це одна із центросфер художніх творів письменника. Бути «роздавленим фізично і не вмерти морально, зберегти свою честь, свою душу й горде право бути любленим» — саме це в розумінні Івана Багряного робить людину людиною (М.В. Скаб, с. 217).

Національно-культурний компонент і власне відчуття реалій переплітаються в характерних порівняннях, що природно вливаються в мову творів: *люди, мов збожеволілі чорні комашки; напружений, як натягнута струна; душа заклекотала, як сокіл; останні кілометри Максим іде, як сомнамбула* (Л.В. Прокопчук, с. 318—319). Показовим для ідіостилію письменника є вживання метафоричних висловів з синонімічними рядами. Всі мовні засоби, як злагоджений нероздільний механізм, працюють на розкриття змісту, семантики контексту: *Думи пливли, як плине вода в широкому Імані, — гомонить срібними голосочками, плюскотить, воркоче ніжно, вабить, вмовляє, кличе і утікає, ховається в імлі* (Тигролови, І.В. Гайдаєнко, с. 261). Семантика мовних одиниць письменника відображає індивідуальне осмислення, що активується одиницями лексики національної мови. Можна стверджувати, що мовна свідомість Івана Багряного виявляється саме в лексико-семантичних кореляціях, що зумовлено насамперед особистим когнітивним і комунікативним досвідом. Тому для майбутніх дослідників першочерговим, як зазначає П.Ю. Гриценко, є «лексикологічне опрацювання текстів письменника задля виявлення тієї лексики, семантики, фразеологізмів, які не потрапили до «Словника української мови» (Т. I. — XI, К., 1970—1980. — С. 17).

У полі зору авторів збірника також синтаксичні одиниці мови Івана Багряного. Мовознавці аналізують структуру домінантних лінгвоструктур, визначають функції засобів експресивного синтаксису в створенні

індивідуально-авторської картини світу (І.Я. Завальнюк, М.Б. Ладиняк, Л.П. Денисенко, А.А. Тертишна). Слушною є думка, що синтаксичні одиниці у художніх прозових творах письменника — це насамперед лаконічні розмовні структурні елементи, які в мові письменника актуалізуються, переходять у парцельовані, приєднувальні конструкції. Показовими для мовотворчості Івана Багряного є вживання номінативних парцельованих речень з синонімічними рядами, відокремленими обставинами, які виконують прагматичну функцію образної конкретики висловленого змісту: *Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі* (І.Я. Завальнюк, с. 48). Структурний аналіз різних типів речень (простих, складних, поширених, непоширених, ускладнених і т. ін.) важливий для з'ясування граматичної організації мови, виявлення ритмомелодики художніх творів мовної особистості. Іван Багряний входить в історію літературної мови також експресивними, експліцитно виразними і однозначними афоризмами, які актуалізують цінності епохи — утверджують людську гідність і незламність духу: *Ліпше вмирати, біжучи, ніж жити, гниючи!; Смільві завжди мають щастя* та ін. Сьогодні це вже впізнавані поза контекстом і часом слова поверненого на Батьківщину митця.

Рецензований збірник наукових праць, репрезентуючи результати лінгвістичного аналізу мовотворчості Івана Багряного, водночас ставить перед дослідниками і нові завдання. Щоб з'ясувати диференційні ознаки ідіолекту мовної особистості в історії літературної мови, важливо здійснити прагмалінгвістичний і функціонально-семантичний аналіз мовних одиниць, виявити зафіксовану в них рефлексію автора, яка має свої визначальні ознаки на тлі загального літературного і культурного процесів. Мовна особистість на підсвідомому рівні поєднує загальнономовний та індивідуальний словник, морфологічні форми, синтаксичні одиниці національної мови в її пізнавальній та естетичній функціях. Інакше кажучи — письменник, вживаючи усталені в мові слова, морфологічні, синтаксичні конструкції, розвиває їхній функціонально-семантичний потенціал, актуалізує мовними засобами цінності своєї епохи (ядерні поняття ідіолекту), створюючи нові мовно-естетичні знаки національної культури — «висловлювання, які живуть самостійним життям незалежно від твору, в якому вони вжиті, і від авторського задуму» (Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. — К., 2009. — с. 289).

Пропоновані студії підсумовують здобутки, знайомлять широкі кола української громадськості з розмаїттям проблематики мовознавчого аналізу текстів знакової особистості в історії літературної мови і засвідчують, що сучасна лінгвістична наука впевнено долає шлях, за визначенням П.Ю. Гриценка, «від смальтинок до цілості ідіолекту Івана Багряного».

Рецензію отримано 28.02.2017

Tetyana Kots

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

“I WILL RETURN TO HIS HOMELAND WITH MILLIONS
OF THEIR BROTHERS AND SISTERS ...”

Ivan Bahrianyi Language Universe. — Collected papers to the 110th anniversary of Ivan Bahrianyi / streamlined S. Kozak — K. : Publishing Ukrainian Union of Ivan Bahrianyi, 2016. — 364 p.

In the review the Bahrianyi Language was analyzed in particular the problems of lexical, semantic, syntactic organization, functioning phraseological, stylistic figures of the artistic and journalistic writer's texts. Attention is paid to differential features of the literary heritage of linguistic identity in the history of literary language and its impact on the literary page of Ukrainian literature and language study and source of consciousness Ukrainian society in the beginning of the twentieth century.

Keywords: *Bahrianyi Language, linguistic personality, idiolect, vocabulary, semantics, syntax.*

Мовна мозаїка

КАРТОПЛЯ-ФРІ ЧИ КАРТОПЛЯ ФРІ?

Одні люблять смажену картоплю, інші — варену, треті — картоплю в кожущках (у мундирах) печену або варену. Порівняно недавно українцям почали пропонувати картоплю, приготовлену кулінарним способом *фрі*, тобто смажену в жирі до отримання рум'яної кірочки. Тому в назві цієї страви поєднали слово *картопля* й іншомовне невідмінюване слово *фрі*, між якими поставили дефіс. Так утворили складне слово *картопля-фрі*, напр.: *Процес приготування картоплі-фрі вперше показали на телеекранах* (Телеканал «1 + 1», 22.01.2015); *Основні страви: Бургер Чіполіно (куряча котлетка, картопля-фрі, кетчуп)* (Із меню ресторану «PESTO SAFE»). Проте писати цю назву з дефісом безпідставно, бо невідмінюване слово *фрі*, подібно до форм у *кожущках*, у *мундирах*, є неузгодженим означенням до слова *картопля*, пор.: *картопля в кожущках*, *картопля в мундирах* і *картопля фрі*. З огляду на це маємо підстави писати окремо назву *картопля фрі*. Саме так передають її здебільшого в різних виданнях, напр.: *Картопля фрі — один з найпопулярніших у світі продуктів* (Сайт «Новини Вінниці», 21.08.2013); *Учені з Гранадського університету в Іспанії заявили, що картопля фрі корисніша, ніж варена...* (Сайт «Вголос», 12.02.2017). До того ж в українській мові вже є словосполучення, у яких невідмінюване іншомовне слово пов'язане з відмінюваним означальним відношенням, пор.: *колір хакі*, *колір бордо* та ін.

Отже, їжте на здоров'я *смажену картоплю* і *картоплю фрі*.

Катерина Городенська